

ZBIGNIEW GREŃ
UNIwersytet Warszawski
Warszawa

PARAMETRY SOCJOLINGWISTYCZNE
W BADANIACH JĘZYKOWYCH NA POGRANICZU

Celem niniejszego artykułu jest analiza wpływu parametrów o charakterze socjolingwistycznym na funkcjonowanie kodów w warunkach pogranicza językowego. Chodzi nam w gruncie rzeczy o pogranicze języków typologicznie i genetycznie bliskich, w rozumieniu szerokim, dziś już również na przykład w świecie wirtualnym. Punktem wyjścia dla obserwacji procesów językowych na pograniczu jest istnienie pewnej, mniej lub bardziej luźnej wspólnoty komunikacyjnej. Przykłady zaczerpnęliśmy z obszaru Śląska Cieszyńskiego¹.

W socjolingwistyce jest już mniej więcej ustalony pewien zestaw parametrów, które mogą mieć wpływ na zróżnicowanie językowe i charakter wykorzystywanych w komunikacji społecznej kodów (zob. np. Kurek 1990, 1996; Lebda 1990; Grabias 1994; Lubaś 1996; Miodunka 1996; Swadźba 1999; Zieniukowa 2003; Zgólkowie 2005; Jankowiak 2006; Piechnik 2009; Wronicz 2010). Wymieńmy tu, wstępnie, następujące parametry:

- o charakterze biologicznym, jak np. wiek (przynależność do określonej generacji), płeć,
- o charakterze społecznym, a więc określone pochodzenie społeczne (społeczno-prawne, społeczno-ekonomiczne) – przynależność do wyróżnianych społecznie, zwłaszcza pod kątem ekonomicznym i prawnym, grup społecznych (warstw, kast etc.),

¹ W artykule podjęliśmy próbę syntezy roli parametrów socjolingwistycznych na pograniczu, analizowanych i opisywanych w różnych uwarunkowaniach na przestrzeni lat 1995–2011.

– o charakterze kulturowym, jak np. wykształcenie, przynależność do grup zawodowych etc.,

– (czasami również) o charakterze geograficzno-demograficznym – typ osadnictwa, jeżeli badana grupa reprezentuje różne typy osadnictwa – w zależności od warunków geograficznych, co może znaleźć odbicie w charakterze uzyskanych danych, np. w opozycji góry : niziny, miasto : wieś etc.,

– o charakterze psychologicznym – chodzi o stosunek respondentów do parametrów wyżej wymienionych i warunków funkcjonowania kodu/kodów (bardziej szczegółowo zob. niżej).

Każdy z tych typów może różnicować komunikację językową i wpływać w określony sposób na dobór kodu przez jednostki z grup wytworzonych na podstawie tych parametrów. I tak przynależność do określonych generacji zstępnych i wstępnych może warunkować zmianę kodów: utratę dialektu, zmianę funkcji dialektu (zob. Greń 1997b), wymianę kodu. Pochodzenie społeczne w sposób bezpośredni może rzutować na warunki występowania dyglosji: gwary w opozycji do języka ogólnego, ale i język potoczny w odróżnieniu od języka literackiego, sprawność językową zwłaszcza w użyciach bardziej zaawansowanych. Podobnie mogą wpływać uwarunkowania kulturowe. Uwarunkowania psychologiczne działają mogą jak filtr przyjmujący lub odrzucający parametry pozostałych typów, np. stosunek młodzieży do języka generacji najstarszej (gwary) może wpływać na jego odrzucenie lub akceptację.

Na czym polega specyfika funkcjonowania tych parametrów na pograniczu? Otóż czynnik dodatkowy, jaki dochodzi na pograniczu terenów mieszanych, niejednorodnych, w stosunku do centrum, to istnienie bogatszej alternatywy w zakresie dwu składników rzeczywistości społecznej:

– alternatywy kodów narodowych (a nie tylko subkodów jednego kodu etnicznego) i

– alternatywy grup, dla których kod jest jednym z elementów grupotwórczych – grup narodowych, przy konkurencji języków narodowych lub regionalnych, jeżeli odbywa się to w ramach jednego etnosu. Komplikuje to przede wszystkim warunki wyboru kodów i sfery symbolicznej ściśle z danymi kodami związanej.

Warunki wyboru kodu w zależności od uwarunkowań społecznych zależą oczywiście od stopnia zróżnicowania społecznego określonych obszarów zamieszkiwanych przez wspólnotę komunikacyjną. Poszczególne parametry różnicujące tę wspólnotę mogą się na siebie nakładać, tworząc wiązki parametrów społecznych. Porównajmy przykładowe kombinacje z obszaru Śląska Cieszyńskiego:

– młodzież wiejska wykształcona – preferowanie dyglosji sytuacyjnej lub odrzucenie kodu niższego;

– generacja starsza miejska wykształcona: faktyczna jednokodowość literacka;

– grupa zawodowa pochodzenia miejskiego lub wiejskiego, w wieku średnim lub starszym, pracująca na wsi i związana zawodowo z wsią (agronom wiejski, lekarz

wiejski), dwukompetencyjność pasywna i jednokompetencyjność / dwukompetencyjność aktywna.

W każdym takim wypadku istotnego wpływu na wybór postawy komunikacyjnej należy się dopatrywać w uwarunkowaniach psychologicznych – stosunku jednostek/grup do istniejącej alternatywy komunikacyjnej. To, co wyróżnia sytuację pogranicza, to istnienie alternatywy właśnie w tej sferze w odniesieniu do kategorii narodowych. Kategoria ta jest poddana wpływom ideologicznym w ten sposób, że występuje najczęściej związanie określonych kodów z określonymi postawami narodowymi (por. Urban 1995). W takich wypadkach możliwe są dwa podejścia:

– „ideologiczne”, trwale wiążące kod z określonym etnosem, w sposób bezwyjątkowy implikatywny: jeżeli Polak, to mówi po polsku, najczęściej też odwrotnie: jeżeli mówi (jako pierwszym kodem) po polsku, to Polak, lub

– pragmatyczne, z rozluźnioną relacją między kodem i etnosem (najczęściej z „osłabieniem” pozycji narodowości w strukturze tożsamościowej jednostek i grup).

Jak można się domyślić, w takiej sytuacji szczególnie istotne jest uwzględnienie parametru psychologicznego jako tego, który reguluje wybór pozostałych parametrów. Z analitycznego (badawczego) punktu widzenia z kolei istotne jest uwzględnienie faktu, że możemy mieć do czynienia z większym niż w centrum zróżnicowaniem społeczności komunikacyjnej na danym obszarze pogranicznym, zróżnicowaniem prowadzącym niekiedy aż do atomizacji – jednostkowości postaw i wyborów.

Jak już wspomniano, terenem przykładowym uczyniliśmy obszar Śląska Cieszyńskiego po obu stronach Olzy, a więc współcześnie w Polsce i Czechach. Chodzi nam o wskazanie różnicy funkcjonowania wyżej wymienionych parametrów na pograniczu w porównaniu z sytuacją wewnątrz (w centrum, a w każdym razie nie na peryferiach) określonego obszaru językowego – językowo homonimiczną (choć oczywiście z możliwą dyglosją). W rozważaniach pomijamy historyczną rolę języka niemieckiego w związku z wyrazistszym jego charakterem typologicznym w stosunku do dwu pozostałych kodów. Chodzi tu o taki typ pogranicza, gdzie na przestrzeni dziejów dochodziło do zmiany warunków administracyjnych (w tym i państwowych) funkcjonowania kodów. Bliskość typologiczna konkurujących tu kodów – czeskiego i polskiego, w ich uwarunkowaniach dyglosyjnych, sprawia, że rozgraniczenie kodów w potocznej świadomości jest utrudnione. Utrudniona jest też w ten sposób funkcja identyfikacyjna kodu jako wyznacznika określonej grupy etnicznej.

W tradycyjnych badaniach nad tym pograniczem stawiano jako istotny problem z jednej strony wybór kodu oficjalnego, czeskiego/polskiego/niemieckiego, następnie określenie miejsca dialektu w sytuacji kodowej – tradycyjnie wysoki prestiż, szeroki zakres funkcjonowania, z drugiej zaś strony relacje funkcjonujących tam kodów do mozaiki tożsamościowej, na poziomie regionalnym (Ślązak, Morawianin, góral) i narodowym (Polak, Czech, Niemiec austriacki / Austriak). Odpowiedzi na te pytania próbowano znaleźć w sposób bezwyjątkowy, z wykorzystaniem kategorii

dyskretnych, ostro odgraniczonych: Polak mówi po polsku, dialekt ma charakter polski/czeski, kto mówi dialektem, uważa się za Polaka (i za takiego jest uważany, jeżeli dialekt oceniany jest jako dialekt polski).

Podobnie w ujęciu historycznym: piśmiennictwo czeskie/niemieckie kancelarii cieszyńskiej świadczące jakoby o czeskim/niemieckim (w zależności od grupy społecznej) charakterze Księstwa (nb. piśmiennictwo łacińskie tej samej kancelarii musiałyby świadczyć o również łacińskim/rzymskim/antycznym! charakterze Księstwa). W tym wypadku nie uwzględniano tego, że charakter piśmiennictwa powstałego w kancelarii był określony – oficjalny, a więc w uznawanych językach oficjalnych (zob. Greń 2000, 2008a). Nie uwzględniano też w wystarczającym stopniu zróżnicowania społecznego, rzutującego na stosunek do kodu i jego używanie (zob. Greń 2008a).

Jeżeli chodzi o sytuację współczesną, powinno się unikać mechanicznych porównań sytuacji komunikacyjnej bez uwzględnienia socjolingwistycznego zróżnicowania na badanym obszarze. Jak już wyżej powiedziano, sytuacja pogranicza ma szczególny charakter, nawarstwienie czynników społecznych wyżej wymienionych kategorii i szczególnie komplikacja oraz rola czynników psychologicznych prowadzą bowiem do dużego zróżnicowania komunikacyjno-tożsamościowego. Kluczowe miejsce w systemie kodowym zajmuje miejscowa gwara, historycznie polska, lecz z dużymi wpływami czeskimi (szczególnie na tzw. Zaolziu). W związku z tym w odczuciu społecznym bywa uznawana zarówno za element sytuacji kodowej polskiej, jak i, na Zaolziu, czeskiej (zob. Greń 2009), a w tym sensie stanowi ogniwo pośrednie między obu zbliżonymi typologicznie kodami narodowymi. W odniesieniu do tożsamości funkcjonuje w kombinacji z tożsamością polską, czeską, ale i autonomiczną (por. sytuację na Górnym Śląsku), na Zaolziu także polsko-czeską.

Dla oddania możliwych kombinacji między istotnym tam kodem (gwarą), jego znajomością i pozycją komunikacyjną (na podstawie deklaracji używania w różnych domenach) oraz tożsamością regionalną i etniczną (w różnych kombinacjach, zob. Greń 2007), zasadne okazało się zastosowanie w badaniach² następującej procedury:

– jako parametry wyłączające, ograniczające grupę badaną zastosowano parametr wiekowy – młodzież tego samego wieku i wykształcenia: uczniowie szkół podstawowych i średnich. Wyniki w tych dwu kategoriach skonfrontowano ze sobą, odnotowując wpływ wykształcenia – szkoły średniej – na przyjmowaną przez respondentów postawę narodową i językową (Greń 2000, por. też Studnicki 2008).

Wewnętrzne zróżnicowanie tak określonej grupy uzyskano, wykorzystując w badaniach – w książce (Greń 2000) i w szeregu studiów – następujące parametry, w zależności od zakładanych celów badawczych, częściowych lub bardziej kompletnych:

² Badaniami objęto młodzież 15- i 16-letnią, opuszczającą (w ówczesnym systemie szkolnym – druga połowa lat 90. XX w.) szkoły podstawowe.

1. **parametry „życiorysowe” geograficzne:** pochodzenie terytorialne, realizujące opozycję autochton : przybysz, w połączeniu z uwarunkowaniami rodzinnymi, a więc nie tylko pochodzenia własnego, ale i rodziców (rodziny) z uwzględnieniem zróżnicowania regionalnego.

W grupie młodzieży z polskiej części Śląska Cieszyńskiego znalazło to odzwierciedlenie w typologii wyróżnionych grup komunikacyjnych biorących udział w komunikacji „na poziomie regionalnym”. Wyróżniono więc (zob. Greń 2000), w ramach ogółu ankietowanych (P), grupę tzw. pełnych autochtonów (P1), gdy zarówno ankietowany, jak i jego rodzice pochodzili ze Śląska Cieszyńskiego. Następnym stopień „związania demograficznego” z regionem reprezentowały grupy, w których ankietowany (lub któryś z rodziców) urodził się poza Śląskiem Cieszyńskim, przy czym wzięto również pod uwagę to, w jakim regionie. Dla grupy P2 chodzi o region poza Śląskiem Cieszyńskim, ale graniczący z nim – Małopolskę: region żywiecki lub powiat bielsko-bialski³, oraz górską część Małopolski, P3 – poza Śląskiem Cieszyńskim oraz poza terenami uwzględnionymi w typach P2 i P4, oraz P4 – grupę z wpływami górnośląskimi. W tym wypadku przynajmniej jedna z wymienionych osób, czasem dwie lub trzy, to jest ankietowany i jego rodzice, urodzeni byli na Górnym Śląsku. Zróżnicowanie to wynikało ze świadomości, że w różnych regionach Polski różny jest stosunek mieszkańców do roli gwary i sprawy jej prestiżu. Pozostali respondenci, jeszcze słabiej związani „życiorysem” z badanym regionem, podzieleni zostali na dwie grupy: P5 – tylko ankietowany lub tylko jedno z rodziców (a więc jedna osoba z trzech) urodzili się na Śląsku Cieszyńskim, pozostali poza nim (oczywiście z wyjątkiem Górnego Śląska – grupy P4), P6 – zarówno ankietowany, jak i jego rodzice, urodzili się poza Śląskiem Cieszyńskim (tzw. przybysze) z wyjątkiem Górnego Śląska (grupa P4).

Wyróżnione typy w sensie demograficznym sytuują się na pewnej skali: od P1 – rdzennych Cieszyniaków, do P6 – przybyszy spoza Śląska Cieszyńskiego, z typami pośrednimi, mniej lub bardziej powiązanymi biografiami z regionem⁴, a więc:

P1 – P2 – P3 – P5 – P6

// P4

Ponieważ część osób nie wypełniła wszystkich danych życiorysowych, a jednocześnie ich ankiety miały niejednokrotnie pełny walor badawczy, uwzględniono ten fakt w grupach o niepełnych danych życiorysowych jako grupach pobocznych: P7n – dane

³ Część zachodnia tego powiatu to historyczny Śląsk Cieszyński, wschodnia – Małopolska.

⁴ Nie jest to oczywiście klasyfikacja wartościująca, wyróżniająca lepszych lub gorszych Cieszyniaków!

personalne na temat pochodzenia ankietowanego i rodziców nie były pełne (podano jedną lub dwie na trzy możliwe odpowiedzi), lecz jednocześnie te, które podano, ograniczały się do Śląska Cieszyńskiego, P8n – ankiety zawierały dane dla dwu z trzech znaczących osób, z których jedna (ankietowany lub jedno z rodziców) urodziła się na Śląsku Cieszyńskim, druga zaś poza nim (trzecia była oczywiście nieokreślona), P9n – niepełne dane (jedna lub dwie osoby znane, trzecia nieokreślona) ograniczały się do regionów poza Śląskiem Cieszyńskim. I wreszcie grupa P10n, do której włączono osoby, które nie podały żadnych danych życiorysowych. Statystycznie była to grupa nieważna, bardzo nieliczna, a przy tym nieokreślona.

2. parametry psychospołeczne:

a) identyfikacja z regionem, potwierdzona metodami ankietowymi.

Znalazło to odbicie w wyodrębnieniu na podstawie tego kryterium w grupie „pełnych autochtonów” – P1 dwu podgrup badanych (Greń 2000): P1s – osób przyznających się do swojego regionu, w różnym wymiarze: śląskości w sensie ogólnym (*Jestem Ślązakiem*) lub szczegółowym (*Jestem Ślązakiem Cieszyńskim* alias Cieszyniakiem), albo góralskości (śląskiej – Beskid Śląski) (*Jestem górale*). Przeciwstawiono jej grupę P1z – autochtonów niedeklarujących poczucia regionalnego.

b) identyfikacja z kodem regionalnym – gwara (wstyd lub brak wstydu w stosunku do kodu i jego używania).

Na tej podstawie wyodrębniono w ramach grupy autochtonów deklarujących poczucie regionalne grupę z brakiem wstydu za gwara: P1s1.

3. parametry społeczno-kulturowe: znajomość lub brak znajomości gwary miejscowej jako weryfikacja parametrów deklaratywnych dotyczących stosunku do gwary i zakresu jej używania w określonych domenach.

Pozwoliły one wyróżnić w ramach grupy P1s1 – autochtonów z poczuciem regionalnym i brakiem wstydu za gwara – dwie grupy z udokumentowaną w teście językowym znajomością czynną gwary: w stopniu średnim: grupa P1s2, i w stopniu wysokim: grupa P1s3.

Wiązka parametrów zastosowana w określonych badaniach na określonej społeczności powinna być dobrana indywidualnie do każdego zadania. Na badanym obszarze okazało się, że parametry społeczne zróżnicowania społecznego rodzin (rodziców osób badanych) w odniesieniu do używania gwary miały, zwłaszcza w grupie pełnych autochtonów, niskie znaczenie. Gwara używana jest bowiem często w poprzek zróżnicowania społecznego.

Z kolei w grupach demograficznie mieszanych i w grupie przybyszy pochodzenie inteligenckie skłania do odrzucania gwary jako – w wypadku młodzieży – języka „podwórka”, choć dostrzega się wartość gwary w funkcjach odświętnych. W rodzinach nieinteligentkich brak dbałości o język powoduje, że dzieci z tych rodzin przejmują podwórkową wersję gwary miejscowej (tzn. często wymieszanej ze slangiem, zob. Greń 1997a).

4. parametry geograficzno-demograficzne: typy osadnictwa.

Badania wykazały, że stosunkowo wysoki wpływ na zachowanie gwary i stosunek do niej miało środowisko geograficzne respondentów. Stąd też można było zauważyć istotne różnice w jej zachowaniu i w stosunku do niej w zależności od części regionu cieszyńskiego, poszczególnych miejscowości, a nawet części miejscowości (zwłaszcza miast). W takich wypadkach czynniki społeczne nabierały znaczenia, tworząc w sumie określone środowiska o takiej a nie innej polityce językowej w stosunku do gwary, np. na nowych, robotniczych osiedlach miejskich, demograficznie mieszanych, przy dużych zakładach przemysłowych, np. w Skoczowie, na osiedlu mieszkaniowym pracowników filii Fiata.

Parametry o charakterze geograficznym pozwoliły określić czynniki sprzyjające vs. niesprzyjające zachowaniu gwary (zob. Greń 1997b: 73):

Czynniki sprzyjające gwarze	Czynniki niesprzyjające gwarze
góry	niegóry
Trójwieś i Jabłonków – południe	poza tym obszarem ⁵
wieś	miasto
teren nieturystyczny	teren turystyczny
ludność stała	ludność mieszana

Dzięki tej szczegółowej typologii stwierdzono, że w części polskiej istnieje grupa komunikacyjna w znacznym stopniu odpowiadająca charakterem i stosunkiem do gwary grupie zaolziańskiej z polskich szkół (a więc w jakiejś mierze grupie wyselekcjonowanej według określonych kryteriów o charakterze socjolingwistycznym, reprezentowanych przez rodziców tej młodzieży zaolziańskiej). Jednocześnie widoczna jest wewnętrzna stratyfikacja językowa badanej grupy na badanym obszarze ze wskazaniem dróg wnikania elementów niegwarowych: grupa przybyszy i grupy mieszane, oraz elementów gwarowych niecieszyńskich – grupa z udziałem górnośląskim i małopolskim (żywieckim). Podobnie dzieje się na obszarze Zaolzia, gdzie różnego rodzaju grupy niepolskie : nieczeskie – pośrednie, mogą wprowadzać elementy rozbijające tradycyjną opozycję językową: polsko-czeską. Zjawisko to zostało potwierdzone na podstawie dyskusji w lokalnych zaolziańskich witrynach internetowych – zob. udział tak zwanych górali jabłonkowskich w dyskusjach internetowych (Greń 2008b, 2009).

⁵ Ten wiersz tabeli zmieniono w stosunku do źródła cytowanego.

W obecnej sytuacji społecznej, jakże innej od tradycyjnej sytuacji społeczności wiejskich, mało mobilnych, uwzględnić należy jeszcze jeden czynnik, a mianowicie element dynamiczny. Otóż sytuacja społeczna i komunikacyjna nie są stałe, nie tylko w sensie makrospołecznym, regionalnym – jak to było na przestrzeni dziejów – w związku z przechodzeniem regionu z rąk do rąk, ale także w sensie mikrospołecznym, mniejszych grup, rodzin, a nawet jednostek. Na skutek zwiększonej mobilności brak w tej chwili nie tylko społeczności jednorodnych (jak to wskazano wyżej). Również w wypadku poszczególnych jednostek należy się liczyć ze zmianami indywidualnymi w trakcie ich życia. Stąd też, z obu powyżej wskazanych powodów, w gruncie rzeczy grupy badane i ich członków należy niejednokrotnie traktować indywidualnie, gdyż są nosicielami indywidualnych kombinacji cech (parametrów) socjolingwistycznych. W każdej grupie znaleźć można jednostki nietypowe, z indywidualnymi cechami językowymi i tożsamościowymi, a ich udział zdaje się rosnąć. Uwzględnienie tego czynnika pozwala wytłumaczyć cechy językowe nietypowe dla danej sytuacji komunikacyjnej, a nawet dla określonego, lokalnego wariantu kodu regionalnego: dotyczy to na przykład górników ze Śląska Cieszyńskiego, dojeżdżających do kopalń na Górnym Śląsku, którzy oprócz turystów sprowadzali w góry cechy górnośląskie (Greń 2001).

Z kolei w indywidualnych przypadkach osób przybyłych z innego obszaru sprowadzają one cechy gwarowe spoza danego obszaru i w sytuacji, gdy kod gwarowy służy jako sekundarny kod młodzieżowy (na równi i przemieszany ze slangiem), elementy te włączane są do takiego kodu, sprawiając nawet czasami wrażenie rozkładu kodu miejscowego (por. Greń 2006). Gdy gwara staje się tworzywem nacechowanego kodu młodzieżowego, stosowanego do wyrażania emocji, współwystępuje z innymi elementami o podobnej funkcji – z elementami slangu młodzieżowego lub z wyrażeniami gwarowymi zasłyszczanymi w otoczeniu. W zależności od indywidualnych cech rodzinnych tworzy się mozaika idiolektów młodzieżowych opartych na elementach gwarowych miejscowych i slangowych, z różnym udziałem innych, zasłyszczanych. Może to tworzyć wrażenie rozkładu dialektu cieszyńskiego w polskiej części Śląska Cieszyńskiego, w rzeczywistości oddaje jedynie zróżnicowanie demograficzne tego obszaru na skali od autochtonów – z dobrą czynną znajomością gwary, z ewentualnymi elementami slangowymi, do przybyszy korzystających ze slangu młodzieżowego z elementami gwarowymi, miejscowymi lub z gwar rodzimych (np. Górnego Śląska, Podhala) i z całą skalą stopni przejściowych. Jest to efekt nie tylko mobilności rodziców, ale i – w życiu poszczególnych respondentów – mobilności własnej. W idiolektach respondentów pozostają wówczas ślady ich rodzimych wariantów językowych z obszaru gwarowego, który opuścili. Nie od razu bowiem wyzbywają się jego cech, czasem, nawet po rezygnacji z nich, przywołują je w sytuacjach nacechowanych, przy wyrażaniu emocji. Jest to pośrednia wskazówka, iż gwara u tych osób ma jeszcze mocną pozycję i pełni niejednokrotnie funkcję kodu prymarnego. Oprócz zróżnicowania

kodów indywidualnych mamy tu bowiem do czynienia i ze zróżnicowaniem funkcji komunikacyjnych realizowanych przez te kody: od sytuacji, w której gwara pełni funkcję kodu prymarnego, a język (mniej lub bardziej) literacki – kodu sekundarnego, do sytuacji odwrotnej, z prymarną funkcją języka literackiego, sekundarną – gwary (wtedy najczęściej przemieszanej ze slangiem młodzieżowym).

W badaniach zróżnicowania kodowego i komunikacyjnego na Śląsku Cieszyńskim ujawnione zostały wszystkie te scharakteryzowane wyżej przypadki. Opisano więc nie tylko wykorzystanie (i znajomość) tradycyjnej gwary cieszyńskiej u jednostek z rodzin autochtonicznych, nieprzemieszczających się w okresie przed badaniami ankietowymi, ale i przypadki idiolektów mieszanych (ze względów rodzinnych i osobistych) (zob. Greń 2006). W takich wypadkach w części językowej ankiety z testem na znajomość gwary (a właściwie języka nieliterackiego, sytuowanego przez respondentów na pozycji gwary) stwierdzono równoległe występowanie w poszczególnych idiolektach obok elementów miejscowej gwary elementów slangu (Greń 1997a) lub elementów gwary spoza miejscowości zamieszkania w czasie badań. I tak, u osób przenoszących się z obszaru jabłonkującego (południe) na obszar niejabłonkujący (północ) współwystępowały elementy południowe i północne. Podobnie u osób, które zmieniły miejsce zamieszkania z obszaru niejabłonkującego, północnego, na południowy, jabłonkujący, mieszały się cechy obu tych obszarów dialektalnych (materiał przykładowy zob. Greń 2006).

Analogiczna sytuacja wiązała się ze zmianą miejsca zamieszkania z Górnego Śląska na Śląsk Cieszyński. Pozycja gwary na Górnym Śląsku w wielu miejscowościach jest mocna, stąd też u osób tego typu w wypadku sięgania po kod gwarowy dochodzi do mieszania cech górnośląskich z cechami cieszyńskimi, przyswojonymi już po zamieszkaniu na Śląsku Cieszyńskim.

W wypadku przeprowadzki na Śląsk Cieszyński z Małopolski przenoszenie cech małopolskich jest stosunkowo rzadkie, ale również ono występowało w uzyskanym materiale językowym – chodzi głównie o tzw. mazurzenie, jako postać wyrazistego nacechowania nieliterackiego. Osoby te jednak stosunkowo często dokonują zamiany cech gwarowych małopolskich na miejscowe, o ile oczywiście odczuwają potrzebę korzystania z języka nieliterackiego nacechowanego.

Nawet u respondentów z grupy „pełnych przybyszy” potwierdzone zostało przyswajanie sobie elementów gwarowych miejscowych i korzystanie z nich w momencie, gdy odwoływali się oni do języka sekundarnego, młodzieżowego języka emocji (co nb. świadczy o żywotności gwary, a przynajmniej niektórych jej cech).

Jedynie jeśli chodzi o niektórych respondentów, których „rodzinne” cechy językowe były na tyle wyraziste, że mocno ich charakteryzowały (np. mazurzenie), a jednocześnie gwara danej miejscowości (lub jej części) miała dla nich niewielką już siłę przyciągania, następowało wyraźne przejście do kodu oficjalnego. Funkcję języka nieliterackiego pełnił slang młodzieżowy w wersji ogólnej (bez obcych dla tego respondenta elementów gwarowych).

Uwzględnienie kombinatoryki parametrów socjolingwistycznych pozwoliło oddać różnicowanie zarówno uczestników sytuacji komunikacyjnej na pograniczu, jak i możliwych sytuacji komunikacyjnych, w jakich biorą oni udział. Uzyskany obraz uwzględnia również dynamikę tej sytuacji – zmienność pozycji i postaw językowych respondentów, a także całych środowisk, które tworzą. Jednocześnie wyłania się z tego obraz nie tylko zróżnicowany, ale i w pewien sposób uporządkowany: przynależność do określonego typu komunikacyjnego warunkuje możliwości komunikacyjne respondentów i predestynuje do określonych zachowań językowych. To zróżnicowanie jednocześnie, w związku z dynamiką wewnętrzną, zakreśla obszar interferencji językowych cieszyńsko-niecieszyńskich, tak w wymiarze indywidualnym, jak i grupowym. W przekroju społecznym widoczne są bowiem grupy respondentów, które korzystając z dwóch kodów, oficjalnego i nieoficjalnego (w różnych jego wariantach), dynamizują sytuację komunikacyjną. W wymiarze językowym wyznacznikiem tego jest z jednej strony tzw. przełączanie kodów w warunkach bilingwizmu i/lub dyglosji, z drugiej natomiast tworzenie tekstów mieszanych.

Sytuacja pogranicza języków typologicznie i genetycznie bliskich wykazuje więc naszym zdaniem większe skomplikowanie tradycyjnych cech socjolingwistycznych niż w centrum, ale i niż na pograniczu języków ostro rozróżnianych. Ważniejszy jest też element psychologiczny wszelkich wyborów, gdyż musi uwzględnić aspekt ideologiczny. Stąd też badania na takim obszarze powinny charakteryzować się większym/wysokim poziomem szczegółowości analizy i kategoryzacji, czasem wymagającym indywidualnego traktowania członków danej społeczności. Utrudnia to wprawdzie syntezę wyników, ale wskazuje wszelkie miejsca newralgiczne dla sytuacji językowej, sygnalizujące różnego typu procesy przebiegające w społeczności. Podobne wyniki daje szczegółowe podejście w analizie zjawisk z zakresu tożsamości i wielotożsamości występujących na pograniczu (zob. Greń 2000) oraz wzajemnych relacji między identyfikacjami w wieloidentyfikacyjnej rzeczywistości pogranicza (2007).

Literatura

- GRABIAS S., 1994, *Język w zachowaniach społecznych*, Lublin.
- GREŃ Z., 1995, *Problematyka językowa Śląska Cieszyńskiego po obu stronach Olzy – historia i współczesność*, „Kwartalnik Opolski” 41, s. 3–13.
- GREŃ Z., 1997a, *Gwara cieszyńska najmłodszej generacji. Stopień znajomości i sposób wykorzystania leksyki gwarowej*, [w:] H. Popowska-Taborska (red.), *Leksyka słowiańska na warsztacie językoznawcy*, Warszawa, s. 75–89.
- GREŃ Z., 1997b, *Świadomość etniczna i językowa młodego pokolenia Cieszyńiaków*, [w:] B. Wyderka (red.), *Polszczyzna śląska. Historia i współczesność*, Opole, s. 63–82.
- GREŃ Z., 2000, *Śląsk Cieszyński. Dziedzictwo językowe*, Warszawa.

- GREŃ Z., 2001, *Wpływy górnośląskie na dialekty cieszyńskie*, „Studia z Filologii Polskiej i Słowiańskiej” 37, s. 49–60.
- GREŃ Z., 2006, *Stalość versus zmienność dialektów cieszyńskich*, „Studia z Filologii Polskiej i Słowiańskiej” 41, s. 45–58.
- GREŃ Z., 2007, *The hierarchy of territorial units in the multi – identificational community of Cieszyn Silesia*, „Sprawy Narodowościowe” 31, s. 119–129.
- GREŃ Z., 2008a, *Wielojęzyczność w Księstwie Cieszyńskim*, [w:] S. Dubisz, I. Stąpor (red.), *Wielojęzyczność. Kontakty językowe w rozwoju kultur słowiańskich*, Pułtusk, s. 241–265.
- GREŃ Z., 2008b, *Dialog językowo mieszany na pograniczu wirtualnym słowiańskich języków blisko spokrewnionych*, [w:] I. Masojć, R. Naruniec (red.), *Tożsamość na styku kultur*, Wilno, s. 316–328.
- GREŃ Z., 2009, *Problematyka językowa w górnośląskich i zaolziańskich dyskusjach internetowych*, [w:] J. Mindak-Zawadzka, I. Doliński (red.), *Językowy świat Słowian. Zjawiska, interpretacje, znaki zapytania. Księga jubileuszowa na 70-lecie Profesora Włodzimierza Pianki*, Warszawa, s. 75–100.
- JANKOWIAK M., 2006, *Białorusini na Łotwie – współczesna sytuacja socjolingwistyczna na przykładzie rejonu kraślawskiego*, „Acta Baltico-Slavica” 30, s. 541–556.
- KUREK H., 1990, *Metodologia socjolingwistycznego badania fonetyki języka mówionego środowisk wiejskich (na przykładzie kilku wsi Beskidu Niskiego)*, Kraków.
- KUREK H., 1996, *Metodologia socjolingwistycznego badania fleksji gwarowej*, [w:] B. Dunaj, J. Reichan (red.), *Studia dialektologiczne I*, Kraków, s. 169–173.
- LEBDA R., 1990, *O socjolingwistyczną metodę w badaniach dialektologicznych (na przykładzie zapożyczeń niemieckich w gwarze Kobyłorz na Opolszczyźnie)*, [w:] J. Reichan (red.), *Studia linguistica Polono-Slovaca*, Wrocław – Warszawa – Kraków, s. 143–153.
- LUBAŚ W., 1996, *Teoretycznie i praktycznie o relacjach między dialektologią a socjolingwistyką*, [w:] B. Dunaj, J. Reichan (red.), *Studia dialektologiczne I*, Kraków, s. 41–46.
- MIODUNKA W., 1996, *Język Polonii i Polaków w świecie a dialektologia polska. Dialektologia a socjolingwistyka*, [w:] B. Dunaj, J. Reichan (red.), *Studia dialektologiczne I*, Kraków, s. 55–61.
- PIECHNIK A., 2009, *Funkcjonowanie gwary w świadomości jej użytkowników*, „Rozprawy Komisji Językowej Łódzkiego Towarzystwa Naukowego” 54, s. 117–126.
- STUDNICKI G., 2008, *Pogranicze – wyzwanie dla tożsamości (przypadek młodzieży ponadgimnazjalnej)*, [w:] R. Gładkiewicz (red.), *Muzeum a dziedzictwo kulturowe pogranicza. Kudowa Zdrój – tożsamość i zbliżenie*, Kudowa Zdrój, s. 93–108.
- SWADZBA U., 1999, *Młodzież pogranicza kulturowego a jej identyfikacje narodowe*, [w:] *Studia etnologiczne i antropologiczne*, t. 2.: I. Bukowska-Floreńska (red.), *Kultury regionalne i pogranicza kulturowe a świadomość etniczna*, Katowice, s. 147–159.
- URBAN J., 1995, *Wybrane wyznaczniki identyfikacji narodowej młodzieży polskiej na Zaolziu – bilingwizm, poczucie odmienności i związek z regionem*, [w:] T. Lewowicki (red.), *Społeczności młodzieżowe na Pograniczu, Cieszyn*, s. 28–40.
- WRONICZ J., 2010, *Kultura szlachecka a kultura chłopska w aspekcie językowym*, „Biuletyn Polskiego Towarzystwa Językoznawczego” 66, s. 209–221.
- ZGÓLKOWIE H. i T., 2005, *Tożsamość językowa w poczuciu przynależności społecznej*, [w:] J. Migdał (red.), *Ad perpetuam rei memoriam. Profesorowi Wojciechowi Ryszardowi Rzepce z okazji 65. urodzin*, Poznań, s. 453–458.

ZIENIUKOWA J., 2003, *Pojęcie aksjologiczne „prestiz” a społeczna sytuacja języków mniej używanych – casus łużycczyzny i kaszubszczyzny*, [w:] E. Wrocławska, J. Zieniukowa (red.), *Języki mniejszości i języki regionalne*, Warszawa, s. 79–100.

Sociolinguistic parameters in linguistic investigations in the borderland

Summary

The aim of the paper is to describe the application of sociolinguistic parameters in linguistic investigations in the borderland between closely related languages. Examples illustrating some of the possibilities have been taken from the Cieszyn region of Silesia. The analysis has shown that combinations of sociolinguistic parameters in such borderland are more complex than in the centres of linguistic areas.